

קברים, מחצבות ומתקנים חקלאיים בפרדיסיא (מזרח)

בועז זיסו, חיים מויאל ואמיר גנור

שטח A

בשטח A (תוכנית 1) נתגלו גת מורכבת (1), ושתי גתות פשוטות (4, 17), ארבעה קברים — מערה חצובה (5), שני קברים דמויי שוחה (8, 18) וקבר דו-מקמר (7), חמש מחצבות וחציבות במשטחי סלע (3, 4, 6, 15, 19, 20), בור חצוב (21), כבשן סיד (9), ספלולים ומשחקים. הגת המורכבת היא מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית הקדומה, וכנראה גם הקברים, שנשדרו ולא נתגלה בהם כל ממצא, למעט קבר 5 שנתגלו בו עצמות אדם, וקבר 7 שנחשפו בו ממצאים רבים משלהי התקופה הרומית ומראשית התקופה הביזנטית.

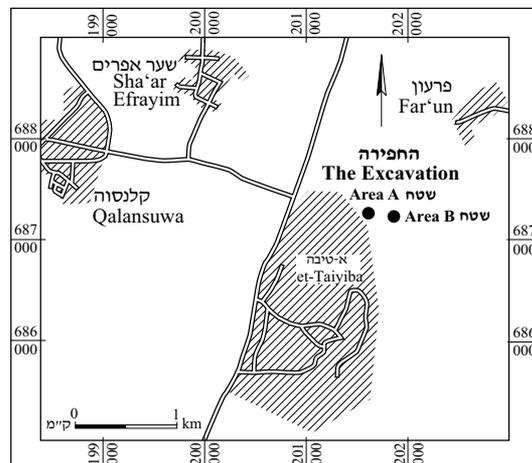
גתות

גת מורכבת (1)

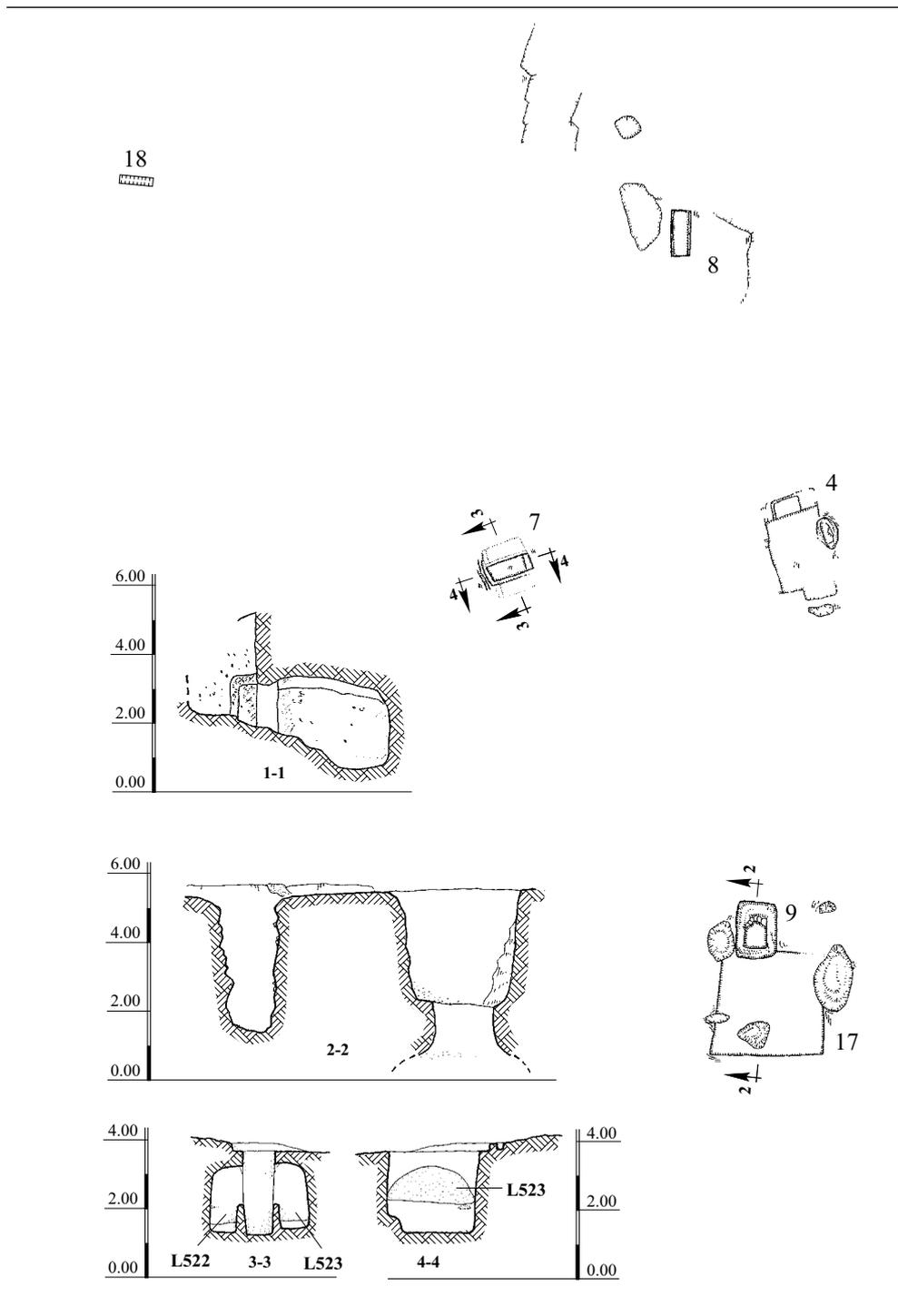
הגת מורכבת משלוש גתות צמודות (A-C; תוכניות 1; 2), חצובות בגוש סלע בולט, ומגת גדולה E מצפון להן.³ גתות C-A ו-E פעלו זו לצד זו, ולמרכיבי כל אחת מהן היה תפקיד ברור באחד (או בשניים) משלבי תיפקודה של הגת המורכבת (להלן). גת נוספת, קדומה יותר, בוטלה עם חציבת בור איגום לגת B (להלן).

רכיבי גת A הם משטח דריכה סגלגל 2.1×2.0 מ', עומק כ-0.4 מ' ובור איגום דמוי פרסה 0.65×0.65 מ' (תוכנית 2: חתך I-1; איור 2) משטח דריכה רבוע I; 2.4×2.2 מ', עומק כ-0.25 מ', שבמרכזו בור II; 0.6×0.6 מ', עומק כ-0.4 מ', ושני בורות נוספים מצפון לו: בור איגום רבוע III; 1.2×1.1 מ', עומק משוחזר כ-0.4 מ' ובור דמוי פרסה IV; 0.65×0.65 מ', עומק כ-0.4 מ' (להלן). בור איגום III נתון במעין מסגרת סגלגלה, שעל משטחה שרד מעט טיח בגוון ורוד — כנראה משטח עלים קדום (להלן). אפשר היה להבחין בשלושה שלבים בקיומה של גת B: בשלב הראשון היא הייתה גת פשוטה עם משטח דריכה סגלגל 2×2 מ', עומק כ-0.3 מ', מטיח

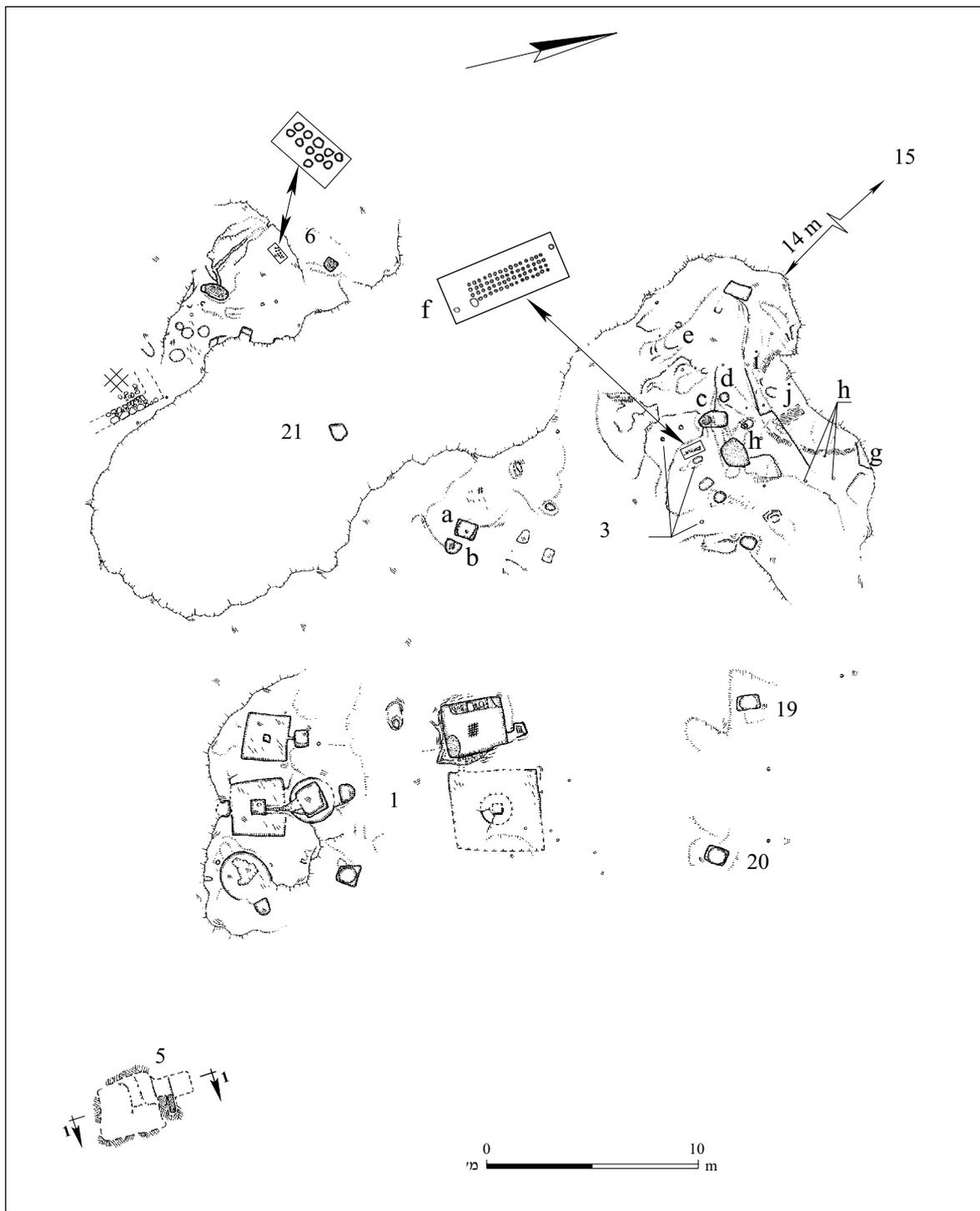
פרדיסיא נמצאת במערב השומרון, על שלוחה המשתפלת במתינות אל האדמות הפוריות של השרון (איור 1) בחלקו הצפוני של הכפר א-טייבה (et-Taiyiba). באתר נתגלו שרידים מתקופות אחדות: הקדומים שבהם מתקופת הברונזה הקדומה, והמאוחרים — מהתקופה העות'מאנית. כיוון שהכפר בנוי על שטח החורבה כמעט שלא נותרו על פני השטח שרידים קדומים, למעט מבנה מגורים גדול וקבר שיח' מוסא, שניהם מתקופות מאוחרות. בחפירת ההצלה שנערכה באוגוסט 1995 כהכנה לפעולות פיתוח בכפר א-טייבה נפתחו שני שטחים על שתי שלוחות המשתרעות מצפון לאתר ומצפון-מערב לו. בחפירה נחשפו שני ריכוזים של מתקנים, מחצבות וקברים חצובים בסלע:¹ הריכוז המערבי (שטח A; 50×80 מ'; נ"צ רי"ח 20162/68722, רי"י 15162/18722) נתגלה על מדרון מתון ומסולע, והריכוז המזרחי (שטח B; 50×25 מ'; נ"צ רי"ח 20186/68721, רי"י 15186/18721) — במרכז שלוחה כ-250 מ' ממזרח לשטח A.² הקברים והמתקנים נחצבו או נבנו זה אל תוך זה, לעתים תוך הרחבה של האלמנט הקדום והתקנתו לייצוד חדש.

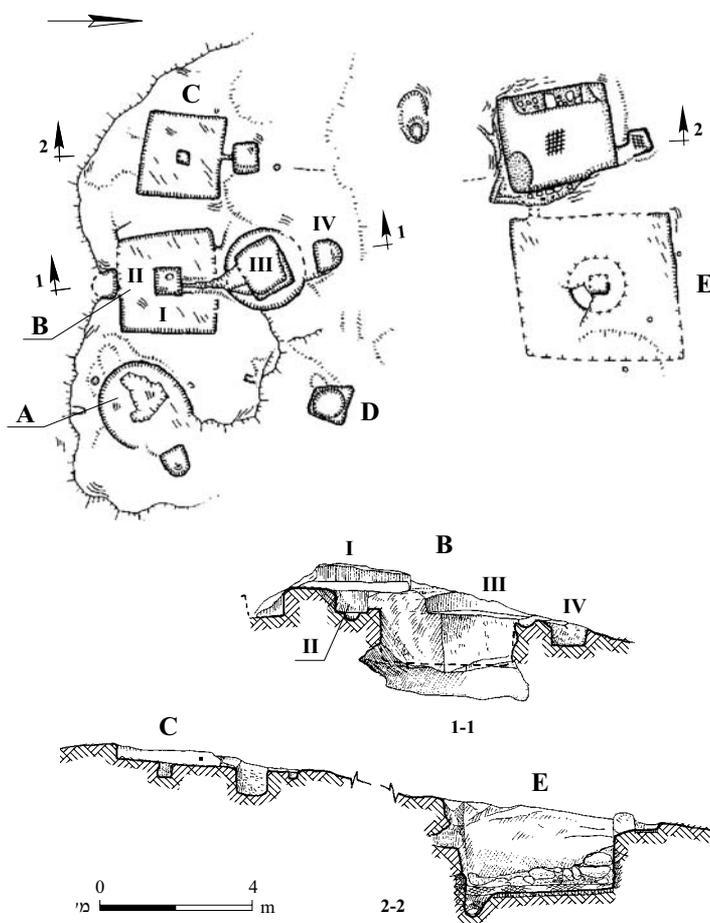

איור 1. מפת איתור של אזור החפירה.

תוכנית 1. שטח A: תוכנית וחתכים.

תוכנית 2. הגת המורכבת בשטח A: תוכנית וחתכים.

תשמ"ט: 53). מצפון למשטח הדריכה הותקן בור איגום מלבני (כ-0.6 × 0.8 מ', עומק כ-0.5 מ'), שבדופן המערבית נחצב חור מפולש, ששימש אולי לקשירת בעל חיים. בולט היעדרו של בור הסינון בגת C, תופעה המאפיינת את גתות השומרון (Neidinger, Matthews and Ayalon 1990: Pl.) (22).

שרידיה של גת E, הגדולה בגתות, נחשפו מצפון לשלוש הגתות הצמודות (C-A): קטעים ממשטח הדריכה, בור איגום רבוע ובור סינון (תוכנית 2: חתך 2-2). משטח הדריכה של גת E נהרס כמעט לחלוטין בפעולות חציבה מאוחרות, אך שרידים מעטים ממנו נפחו של בור האיגום מעידים כי גודלו המקורי היה כנראה 5 × 5 מ' (משוחזר בתוכנית 2). במרכז משטח הדריכה נחצב בור רבוע, מוקף בחוליה עגולה חצובה. דופנותיו של בור האיגום חצובות בחלקן העליון בסלע הנארי, ואילו חלקן התחתון

בטיח ורוד עם חרסים כתושים. המשטח עמד במקום שחצוב בו בור איגום III; בור האיגום דמוי הפרסה IV שייך גם הוא לשלב זה. בשלב השני בוטל משטח הדריכה הסגלגל עם חציבת בור איגום III במרכזו, ומשטח דריכה חדש הותקן מדרום (I). בשלב השלישי יצאה הגת מכלל שימוש, אולי בשל סדקים בסלע, ובור האיגום בוטל עם הרחבתו לצדדים (מתחת לשכבת הנארי) והעמקתו (עומק כ-1.7 מ'; איור 2).

גת C צמודה לגתות A ו-B ממערב. לגת משטח דריכה רבוע (2.12 מ' אורך כל צלע, עומק כ-0.3 מ'; תוכנית 2: חתך 2-2; איור 3), שבמרכזו בור עיגון לבורג (0.26 × 0.27 מ', עומק 0.27 מ'), ששימש לסחיטת הזגים. חלל בור העיגון מרובע, והוא מתרחב בתחתיתו של אחת הדפנות, כך שמתקבל חתך הדומה לטרפז הפוך; בורות עיגון מסוג זה נפוצים במיוחד באזור השומרון (פרנקל ואיילון

איור 2. גת B, מבט לדרום.

דופן באבני גוויל קטנות מלוכדות בחומר מליטה בהיר וטיח בטיח בהיר וחלק. קרקעיתו רוצפה באבני פסיפס לבנות גדולות למדי (כ- $3 \times 3 \times 3$ ס"מ כל אחת) על תשתית של טיח בהיר המכיל אבני גוויל קטנות, ששוחחה הישר על סלע הקירטון; בתשתית הובחנו שתי שכבות מפולסות של טיח. לרגלי הדופן הדרומית של בור האיגום נחצב שקע סגלגל (כ- 0.6×0.9 מ') שנועד לקלוט משקעים ופסולת. אל בור האיגום ירד גרם מדרגות (תוכנית 2: חתך 2-2) שרוחבו כ-0.5 מ', אשר נבנה מאבני גוויל לאורכה של הדופן המערבית. גרם המדרגות נהרס אף הוא, והשתמרו ממנו רק שניים—שלושה נדבכים. בור הסינון של הגת (? 0.5×0.5 מ', עומק כ-0.14 מ') נחצב מצפון לבור האיגום.

ברצפת בור האיגום של גת E נערך חתך בדיקה שרוחבו כמטר ונתגלו בו שברי כלי חרס לא אינדיקטיביים; השברים המעטים שנמצאו בחומר המליטה של רצפת הפסיפס הם שברי גוף של קנקנים מצולעים האופייניים לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. ייתכן שהגת יצאה מכלל שימוש כבר בראשית התקופה האסלאמית הקדומה, בדומה לגתות נוספות במישור החוף המרכזי (איילון תשס"ז). לאחר שבור האיגום פסק לשמש הוא מולא באדמה חומה שהכילה כמות רבה של שברי כלי חרס מוזגים האופייניים למאות ה'ב–ה'ד לסה"נ.⁴

איור 3. גת C, מבט לדרום.

גתות פשוטות (4, 17)

בצפון השטח נתגלו שרידי גת (4) אשר נפגעה כנראה מפעילותה של מחצבה (תוכנית 1; להלן). מהגת שרדו משטח דריכה מלבני (כ- 3.0×2.3 מ') ובור איגום סגלגל (כ- 1.0×1.7 מ'), אולי בור טבעי, מצפון לו.

בצפון-מזרח השטח נתגלתה גת נוספת (17) לצדם של מחצבה וכבשן (תוכנית 1; להלן);⁶ הגת נפגעה קשה לאחר שיצאה מכלל שימוש. הגת כוללת משטח דריכה רבוע (כ- 4.3×4.5 מ'); סמוך לפינתו הדרומית-מערבית נקבע בור איגום מלבני (2.7×1.8 מ'). יש לשער שעומקו המקורי של הבור היה כ-1.7 מ'. במרכז הדופן הדרומית של משטח הדריכה נחצבה גומחה (כ-0.4 מ' רוחב), ששימשה אולי לקיבוע קורה לסחיטת זגים. משפסקה הגת לשמש הוסב בור האיגום לפתח של מחצבה להפקת קירטון (שלב שני), ולאחר מכן לבור אשפה (שלב שלישי) ולכבשן סיד (מס' 9; להלן). שלושה פירים לא-רגולריים נוספים נחצבו במשטח הדריכה ובקרבתו (להלן).

קברים**מערת קבורה (5)**

מערת קבורה 5 נתגלתה בקצהו הדרומי של השטח. הכניסה אליה הייתה דרך פיר (כ-2.9 מ' עומק; תוכנית 1: חתך 1-1), שעומקו היה כנראה כעובייה של שכבת הקירטון. איכות הקירטון טובה, והיא אפשרה לחצוב חלל יציב.

פתחה המלבני של המערה (0.8×0.9 מ') נסתם באבן גולל עגולה (0.9 מ' קוטר, 0.22 מ' עובי), שנמצאה באתרה בתוך מסילה חצובה (0.7 מ' אורך, כ-0.3 מ' רוחב, 0.9 מ' עומק) שלה שיפוע קל שהקל על שינוע הגולל בתוכה.⁷ ארבע מדרגות חצובות הובילו מן הפתח אל חדר קבורה רבוע (כ- 2.6×2.7 מ', גובה 1.8 מ') שפינתיו מעוגלות. הוא נחצב בגסות וברשלנות ולא נחצבו בקירותיו מתקני קבורה כלשהם, אולי בשל פריכות סלע הקירטון.

בחפירת המערה לא נתגלו ממצאים, למעט מעט עצמות אדם סמוך לדופן הדרומית (L515): שברים קטנים של עצם טיביה של פרט בוגר אחד לפחות, שגילו ומינו לא זוהו.⁸ פיר הכניסה נחתם בתערובת של שבבי קירטון ובשבבי גוף של קנקנים מצולעים האופייניים לתקופה הביזנטית. ייתכן שהם מעידים על זמנה של הקבורה במערה בתקופה זו או על תאריך יציאתה מכלל שימוש.

הגת המורכבת עמדה חשופה במשך תקופות ארוכות. בחפירת שוד שנערכה בעבר בבור האיגום של גת B נחשף סלע האם, וייתכן שבשל כך לא נתגלו בבור ובגת המורכבת ממצאים מתארכים.

שחזור תפקודה של הגת המורכבת. מקובל לזהות שלושה שלבי ייצור בגתות מורכבות (פרנקל ואיילון תשמ"ט: 12-17; הירשפלד תשמ"א: 386-389), כמו זו שבפרודיסיא. בשלב ראשון הונחו הענבים עם הגעתם מהשדה ב'משטח של עלים', שם הם נסחטו מכובד משקלם והופק מהם תירוש ראשוני שנחשב לאיכותי מאוד. לעתים הוצמדו למשטח הדריכה כמה 'משטחי עלים'. בשלב שני דרכו את הענבים במשטח הדריכה והנוזל התנקז אל בור האיגום, לעתים דרך בור סינון. בשלב שלישי נסחטו הזגים במרכז משטח הדריכה בעזרת בורג או קורה ומשקולות. שלושת שלבי ייצור אלו זוהו בגת המורכבת שבפרודיסיא, והם פעלו בשני שלבים כרונולוגיים: לשלב הקדום שייכים שני המשטחים הסגלגלים (A, B [III]), ששימשו 'משטחי עלים' לסחיטה ראשונית, ובורות האיגום דמויי הפרסה (A, B [IV]) אשר קלטו את התירוש, ואילו בגת E דרכו את הענבים וסחטו את הזגים (ר' גם הירשפלד תשמ"א: 386-389). ייתכן שיש לקשור לשלב קדום זה את השקע הסגלגל, החצוב מדרום למשטח הדריכה המרכזי (B [II]), ששימש בור איגום ל'משטח עלים' (למתקנים דומים מבחינה טכנולוגית מאזורים סמוכים, ר' איילון, קדרון ושרביט תש"ן: 97-98, איור 6 ג); בור איגום זה בוטל, קרוב לוודאי, בעת הכשרת השלב המאוחר. בשלב המאוחר הוצאה גת E מכלל שימוש (אולי בשל בליה מואצת של משטח הדריכה) ובור האיגום של גת B (III) חתך את המשטח הסגלגל של השלב הקדום וביטלו; המשטח הסגלגל של גת A ('משטח עלים') ובור האיגום שלו המשיכו לתפקד כשדריכת הענבים התבצעה בגתות B ו-C.⁹ ייתכן שעם בליית משטח II בגת B החל הבור הרבוע שבמרכזו לשמש לסיון המיץ אשר נוקז אל בור האיגום. סחיטת זגים התבצעה בשלב זה במשטח מיוחד שנחצב לשם כך (גת C), שכן ברור לאור ממדיו הצנועים של בור האיגום שמשטח זה לא שימש לדריכת ענבים.

מבנה הגת המורכבת ותפקודה, שכלל פעילות בזמנית בארבע גתות 'פשוטות' בשלושת שלבי ייצור היין, מלמדים על היותה קדומה לגתות המתוחכמות של שיא התקופה הביזנטית, למשל זו שנחשפה במשמר העמק (אבשלום-גורני, גצוב ופרנקל תשס"ח, ור' שם הקבלות רבות והשוואות).

כלים (קערה, בקבוקים וצנצנת; גורין-רוזן, כרך זה: איור 1) מהמאות הג'–ה' לסה"נ; 13 חרוזים עשויים זכוכית ושניים עשויי אבן (גורין-רוזן, כרך זה: איור 2); תכשיטים — חלקי טבעת וצמיד מברזל, שברי צמיד ברונזה, חלקי פעמון ברונזה ומסמר ברונזה, כולם מן המקמר המערבי (L523; גורין-רוזן, כרך זה: איור 2), שנפגעו מאוד מתנאי הלחות, ולכן היו במצב של התפוררות שלא אפשר ניקוי וצילום; מטבעות (ר' ביכובסקי, להלן); ושברים של קערת שיש (איור 6) שנתגלתה בקצה הדרומי של קרקעית הפיר. הקערה רופאה (קוטר החיצוני כ-19 ס"מ, קוטר הפנימי כ-16 ס"מ, עובי הדופן כ-17 מ"מ, קוטר הבסיס כ-10 ס"מ), אך לא בשלמותה, ונראה שהיא הונחה שבורה בקבר על פי הפטינה שציפתה את קווי השבר. קערות מסוג זה נדירות במכלולים מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית בארץ ישראל.

קברים דמויי-ארגו, שבתחתיתם הותקנו שני משכבי קבורה עם מקמר, נפוצים באתרים במרכז הארץ, למשל בתל א-נצבה (McCown 1947:123), בירושלים, בחלקת הפרנציסקנים בהר זיתים (דומינוס פלוויט; Bagatti

איור 5. קבר 7: שני שלדים בתנוחה ראשונית בתחתית המקמר המזרחי, מבט לדרום.

קבר דו-מקמר (7)

בצפוננו של שטח A נחשף קבר דו-מקמר שלו שני מקמרי קבורה (תוכנית 1: חתכים 3–3, 4–4). לקבר פיר מלבני (0.7 × 1.8 מ') החצוב מפני השטח עד לעומק 1.7 מ'. לאורך שוליו המזרחיים של ראש הפיר (איור 4) הותקנה מגרעת חצובה (0.3 מ' רוחב) לקליטת לוחות כיסוי אשר לא נמצאו באתרם. תעלה חצובה (9 ס"מ רוחב, 1 ס"מ עומק) שהותקנה במעלה הגבעה, כ-0.2 מ' מדרום לפתח, נועדה להסיט את מי הנגר ולמנוע את חדירתם אל הקבר.

בתחתית הפיר, בצדו הצפוני, נחצבה מדרגה נמוכה, שהקלה על הכניסה לקבר. בתחתית הקבר, לצד חלל הפיר, נחצבו שני מקמרים המופרדים ממנו במחיצה חצובה (0.6 מ' גובה, 0.1 מ' עובי). בכל אחד מן המקמרים הותקנה שוקת קבורה (L522; כ-0.6 × 1.8 מ') שבקצה הדרומי הושארה כרית להנחת ראש הנפטר. בדופן המזרחית של המקמר המזרחי הושאר בלט (כ-0.13 × 0.30 מ'), כנראה להנחת נר.

כאמור, לוחות הכיסוי של הקבר לא נתגלו באתרם, אך להערכתנו הקבר לא נשדד. בכל אחד מהמקמרים נתגלו עצמות אדם השייכים למספר פרטים, חלקן בקבורה ראשונית (איור 5; ר' ורדן, להלן). במשקע הצמידי שכיסה את תחתית המקמרים והפיר (להלן) ובאדמה שנערמה מעליו נתגלו ממצאים רבים (להלן). המשקע הצמידי היה אפור וקשה מאוד, וייתכן שהוא נוצר מחדירת מי גשמים במשך שנים אל הקבר. שכבת האדמה הכילה כמות רבה של שברי כלי חרס לא-אינדיקטיביים מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (המאות הג'–ה' לסה"נ). הממצא העשיר כלל גם שישה כלי זכוכית תמימים (שני בקבוקים, בקבוק עם שלוש רגליים ושתי צנצנות) ושברים של עוד ארבעה-חמישה

איור 4. קבר 7: ראש הפיר, מבט-על למערב; בתחתית הקבר נראה המקמר המערבי.

טבלה 1. הממצא האנתרופולוגי במקמרים

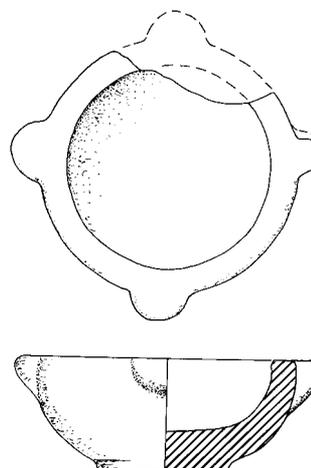
פרט מס'	מין	גיל (שנים)
המקמר המזרחי (L522)		
1	נקבה	כ-20
2	נקבה	20-30
3	נקבה*	30-40
4	זכר	עד 45
5	לא ידוע	2-10
6	לא ידוע	2-10
7	לא ידוע	2-10
8	לא ידוע	12-13
המקמר המערבי (L523)		
1	זכר	כ-20
2	לא ידוע	30-40
3	לא ידוע	תינוק

*השלד נמצא בארטיקולציה אנטומית (ר' איור 5)

אנתרופולוגיה פיזית ז'אק ורדן

כאמור, מצב השתמרותן של העצמות היה רע, וקשה היה להפיק מהן נתונים אנתרופולוגיים מלאים. קביעת המין והגיל נסמכת לעתים על מספר קטן של מדדים, עובדה המקטינה את דיוק ההערכה; הערכת גיל הפרטים נעשתה בעיקר על סמך שלבי בקיעת השיניים ושחיקתן (Hillson 1986). במקמר המזרחי נתגלו עצמותיהם של שמונה פרטים ובמקמר המערבי — עצמותיהם של שלושה פרטים (טבלה 1).

שני קברים דמויי שוחה (8, 18)
קבר שוחה 8 נתגלה בצפון שטח A. הוא מלבני וחצוב בסלע (0.8 × 1.9 מ', 0.9 מ' עומק; תוכנית 1) מגרעת חצובה (כ-0.1 מ' רוחב) הושארה בקצה העליון של דופנותיו הצפוניות והדרומיות, והיא נועדה לקליטת לוחות כיסוי. הקבר נשדד ולכן לא נתגלה בו כל ממצא. ממערב לקבר נתגלה על פני השטח מטבע ביזנטו-ערבי (ביכובסקי, להלן: מס' 5).
מדרום לקבר 8 נחשף קבר 18 מוארך וזעיר (0.2 × 1.4 מ', 0.2 מ' עומק; תוכנית 1; איור 7) שחצובה סביבו מגרעת (כ-0.1 מ' רוחב) לקליטת לוח כיסוי (שלא נתגלה). בחפירה לא נתגלה כל ממצא, אך נראה כי הוא שימש לקבורת ילד או לליקוט עצמות.

איור 6. קערת השיש מקבר 7 (לוקוס 515).

(and Milik 1958:11, Fig. 4, Tombs 152–157; בח'רבת אל-מידיה (קובור אל-יהוד, קברי המכבים; Clermont-Ganneau 1896:376), בח'רבת אל-חביס (Clermont-Ganneau 1896:356), בתל גזר Macalister 1912: Pls. LVI, Tomb 11; LIX.) Tomb 177), בשקמונה (אלגביש 1994:149, איור 132) ובאתרים נוספים (אבני תשנ"ז: 31–32). ברוב הקברים מטיפוס זה לא נתגלה ממצא מתאריך, אם כי יוצאים מן הכלל הם הקברים בחורבת זיכרין (פישר תשנ"ג: 40), שתוארכו באופן כללי למאות הד'–ה' לסה"נ. בקבר מטיפוס זה שנסקר ב-Kokanaya שבמרכז סוריה נמצאה כתובת, שדה-ווג תיארך לשנת 369 לסה"נ (De-Vogüé 1865–1877: Pl. 96). הממצא מקבר 7 תורם לתיארוכם של קברי הדו-מקמר, שאך במעטים מהם נמצא כאמור ממצא מתאריך. כלי הזכוכית (גורין-רוזן, כרך זה) ושלושת המטבעות (ביכובסקי, להלן: מס' 1–3) מעידים כי קבר 7 שימש משלהי המאה הג' ובמהלך המאה הד' לסה"נ. גם הממצא הארכיאולוגי והאפיגרפי מחורבת זיכרין ומ-Kokanaya תומכים בתיארוך זה.

קבר 7, בדומה לקברים אחרים שנבדקו, שימש את האוכלוסייה שהתגוררה בפרודיסיא. בשל מצב השתמרותן של העצמות (להלן) אי אפשר היה לקבוע בוודאות מה היה מספרם הכולל של הנקברים והאם הם בני משפחה אחת. המנהג של קבורה כפולה, כלומר קבורה ראשונית ולאחר מכן משנית, נעשה ללא הקפדה מיוחדת על הטיפול בעצמות הקדומות. ממצאי הקבר אינם מסייעים לזהות את דתם של הנקברים — נוצרים או שומרונים.

איור 8. מחצבת קירטון (ii3) שתקרתה (סלע הנארי) נתמכת באומנה בנויה, מבט לדרום-מזרח.

איור 7. קבר 18, מבט למזרח.

מחצבות וחציבות

צורתו לא-רגולרית, ומידותיו כ- 7×5 מ'. נראה כי הפיר, בדומה לפירים סמוכים שצורתם ומידותיהם דומות (להלן), הוא פתחה של מחצבת קירטון. בחתך בדיקה שבוצע בתחתית הפיר, עד לעומק כ-2.5 מ' מראשו, נתגלו מפולות חלקי התקרה, ללא ממצאים. רצפת המחצבה, שעומקה רב יותר, לא נחשפה.

מחצבת קירטון שנייה (17; תוכנית 1) פגעה בגת פשוטה שהייתה במקום (לעיל). הגת נפגעה מאוד בפעולת החציבה שבמהלכה הוסב בור האיגום שלה לפתח של מחצבה (פיר; כ- 1.2×1.3 מ'). הפיר נחשף עד לעומק 3.3 מ' (תוכנית 1: חתך 2-2) — עוביו המרבי של סלע הנארי, הגיע עד לשכבות הקירטון, ומשם הורחבה החציבה לצורך הכרייה לכעין חלל פעמוני. החפירה לא הגיעה עד קרקעית החלל. כשפסקה מלאכת החציבה, התמלא הפיר פסולת — שברי כלי חרס האופייניים לימי הביניים, מעט עצמות בעלי חיים ושרידי חומר אורגני רב; מאוחר יותר הותקן בפיר כבשן (מס' 9; להלן).

במשטח הדריכה של גת 4 (לעיל) ובקרבתו נתגלו עוד שלושה פירים לא-רגולריים, שעומקם נע בין 0.7 ל-2.8 מ'. צורתם כשל פירים קרסטיים אך בנקודות אחדות ניכרים בהם סימני חציבה; אפשר שהפירים הם ניסיונות לפתח מחצבות נוספות בשטח זה.

מחצבת קירטון [i]3 (כ-5 מ' רוחב; תוכנית 1; איור 8) נתגלתה בשיפוליו של משטח סלע לא-רגולרי בצורתו (כ- 12×7 מ') לצד מחצבה להפקת נארי ([g]3; לעיל). האבנים שנחצבו בה נועדו לבנייה או להפקת סיד. איכות הסלע המקומי ירודה, והיא שגרמה להפסקת החציבה בשלב מוקדם, כנראה בשל חשש להתמוטטות תקרת הנארי

בשטח A נחשפו לפחות שתי מחצבות להפקת אבני נארי ([g]3, 4) וכמה מחצבות להפקת קירטון ([D]1, [i]3, [j]3, 10, 17, 6, 21) ופתחי פירים רבים (19, 20) שאפשר שהם פתחיהן של מחצבות קירטון או של בורות מים.

מחצבות נארי ([g]3, 4)

בצפון השטח נתגלו שרידי מחצבה (4; תוכנית 1), ששימשה להפקת אבני בנייה מסלע נארי. ייתכן שהגת שהייתה במקום (לעיל) בוטלה עם תחילת החציבה. תשלילי האבנים אפשרו לשחזר את מידות אחת האבנים: כ- 1.3×0.7 מ'. במחצבה לא נתגלה כל ממצא מתארך.

מחצבת נארי נוספת ([g]3) נתגלתה בצפון של משטח סלע לא-רגולרי בצורתו (כ- 12×7 מ'; תוכנית 1), לצד מחצבה להפקת קירטון ([i]3; להלן), פתחים של בורות מים ([c]3, [a]3) (?), בור שיקוע ([b]3) (?), ספלול ([d]3) ושישה שקעים מעוגלים ([e]3). בתחומי המחצבה ניכרים תשלילים של אבני נארי מלבניות. שקעים הסדורים במעין מלבן ([h]3) שנחשפו בשטח המחצבה שימשו אולי לקיבוע מוטות אוהל או סוכה. על משטח הסלע נמצאו שרידים נוספים של חציבות, גומות וספלולים, הקשורים למגוון פעילויות, וכן מעט שברי כלי חרס מצולעים, לא-אינדיקטיביים. מדרום למקבץ מתקנים 3 נמצאו שני מטבעות (ביכובסקי, להלן: מס' 6, 7).

מחצבות להפקת קירטון ([D]1, 17, 4, [i]3, 6, 21) מחצבה [D]1 נתגלתה לרגלי גת A שבגת המורכבת (1) ומצפון לה. פיר רבוע (0.9×0.8 מ') החצוב בסלע הנארי מוביל אל חלל חצוב בסלע הקירטון;

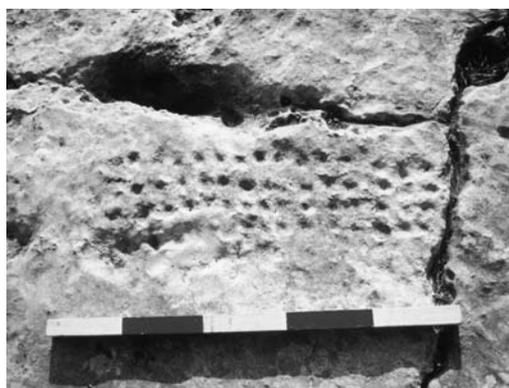
לשני הפירים, והוא אולי פתח של בור מים נוסף. פיר זה, המעוגל בראשו ודמוי-חרוט הפוך בחלקו הפנימי (קוטרו בחלקו העליון 0.6–1.0 מ', ובחלקו התחתון כ-0.4 מ'), נתון בתוך שקע טרפזי (כ-0.6 × 0.6 × 0.7 מ', עומק 0.2 מ'), שיתכן ושימש אף הוא לשיקוע סף.

כבשן סיד (מס' 9)

כבשן (?) 9 נחשף בבור של גת 17 (לעיל; תוכנית 1). לאחר שהגת הוסבה למחצבה, יצאה מכלל שימוש והפכה לבור אשפה, הותקן בה כבשן. בור הפסולת הכיל שברי כלי חרס האופייניים לימי הביניים, מעט עצמות בעלי חיים ושרידי חומר אורגני רב, עדות לתחילת תפקודו של הכבשן. בכבשן נמצאו אבני גיר רבות שצבען אפור כהה אשר עברו שרפה חלקית.

ספלולים ומשחקים

שני משחקים נחשפו בחפירה. האחד על משטח סלע [f]3; תוכנית 1, כ-0.5 מ' מצפון-מערב לפיר [c]3 ולצד ספלול עגול [d]3; כ-0.4 מ' קוטר) ושישה שקעים מעוגלים [e]3. המשחק נתגלה כמטר אחד משקעי [e]3. יש לו 56 שקעוריות עגולות (כסנטימטר אחד קוטר כל שקעוריות; איור 9). המשחק השני נתגלה בין הפיר הסגלגל לפיר הרבוע (6, 21), על משטח הסלע, לצד שלושה ספלולים עגולים (0.45 מ' קוטר, 1.5 ס"מ עומק). למשחק 11 שקעוריות (בדומה למשחק [f]3; תוכנית 1), ערוכות בשתי שורות מקבילות של חמש שקעוריות צמודות ושקעוריות נפרדת. קוטר כל שקעוריות כ-2 ס"מ.

איור 9. משחק [f]3, מבט למזרח.

והמתקנים הרבים שמעליה; לצורך חיזוק 'תקרת הנארי' נבנתה אומנה באבני גזית גדולות בשימוש משני [j]3; איור 8), חלקן עם סיתות שוליים רדוד. האומנה נחשפה כדי חמישה נדבכים (כ-0.4 עובי, כ-2.2 מ' גובה), אך ייתכן שנדבכים נוספים (שלא נחשפו בחפירה מחשש למפולת) נשארו קבורים במילוי. לאחר בניית האומנה נאטם חלל המחצבה הנטושה באבני סיקול קטנות (כ-5 × 5 × 5 ס"מ כל אחת).

מחצבות קירטון 6 ו-21 נתגלו על משטח סלע ממערב לגת המורכבת 1 (לעיל). פיר סגלגל חצוב (6; 1.1 × 0.7 מ'; תוכנית 1) הוביל לחלל מערה שצורתה לא-רגולרית, כנראה מחצבת קירטון. ממערב לפיר ומצפון לו נחצבה תעלה (כ-0.12 מ' רוחב, כ-2.5 מ' אורך) שנועדה כנראה למנוע כניסת מי נגר אל המחצבה. מצפון לפיר 6 נתגלה פתח רבוע של פיר נוסף, שלא נחקר. לצד המחצבות נתגלו שלושה ספלולים ומשחק (להלן).

ממערב לשני הפירים, נתגלתה מחצבת קירטון פתוחה (21; תוכנית 1), המשתרעת בין גת 1 לבין מחצבה 6, שלא ניתן היה לאמוד את מידותיה. כשפעילות החציבה פסקה היא התמלאה מפולות. על קרקעית המחצבה הובחן בחפירה פיר (21; 0.7 × 0.7 מ') המתרחב כלפי מטה, ונראה שלחלל שמתחתיו יש חתך פעמוני. כיוון שהפיר נתגלה בחתך בדיקה צר שביצע כלי מכני, לא נבדק המשכו מחשש למפולות; לכן לא ברור אם בור 21 שימש לאגירת מים או לחציבת קירטון.

פירים נוספים של מחצבות קירטון (19, 20) נתגלו מצפון לגת E שבגת מורכבת 1. שני הפירים אנכיים ומלבניים (19: 1.1 × 0.6 מ'; 20: 0.7 × 1.0 מ'). הם לא נחפרו אך הם כנראה פתחים של מחצבות קירטון.

בורות מים

בור מים אחד נחשף בחפירה, אך ייתכן שחלק מהפירים המתוארים לעיל הם פתחי בורות מים. בור מים [a]3 נתגלה על משטח סלע לא-רגולרי בצורתו (כ-7 × 12 מ'; תוכנית 1). הפיר (כ-0.8 × 1.0 מ') מתרחב בעומק של כמטר אחד מפני השטח ומוביל כנראה לבור מים דמוי-פעמון (שלא נחפר). כ-0.4 מ' מדרום-מזרח לפיר נחצב בור דמוי-פרסה [b]3; כ-0.6 × 0.7 מ', עומק כ-0.23 מ') שרוצף פסיפס לבן וגס (כ-2.5 × 2.5 ס"מ כל אבן); ייתכן ששימש לשיקוע סף מהמים שזרמו אל בור מים [a]3. פיר [c]3 נתגלה מצפון

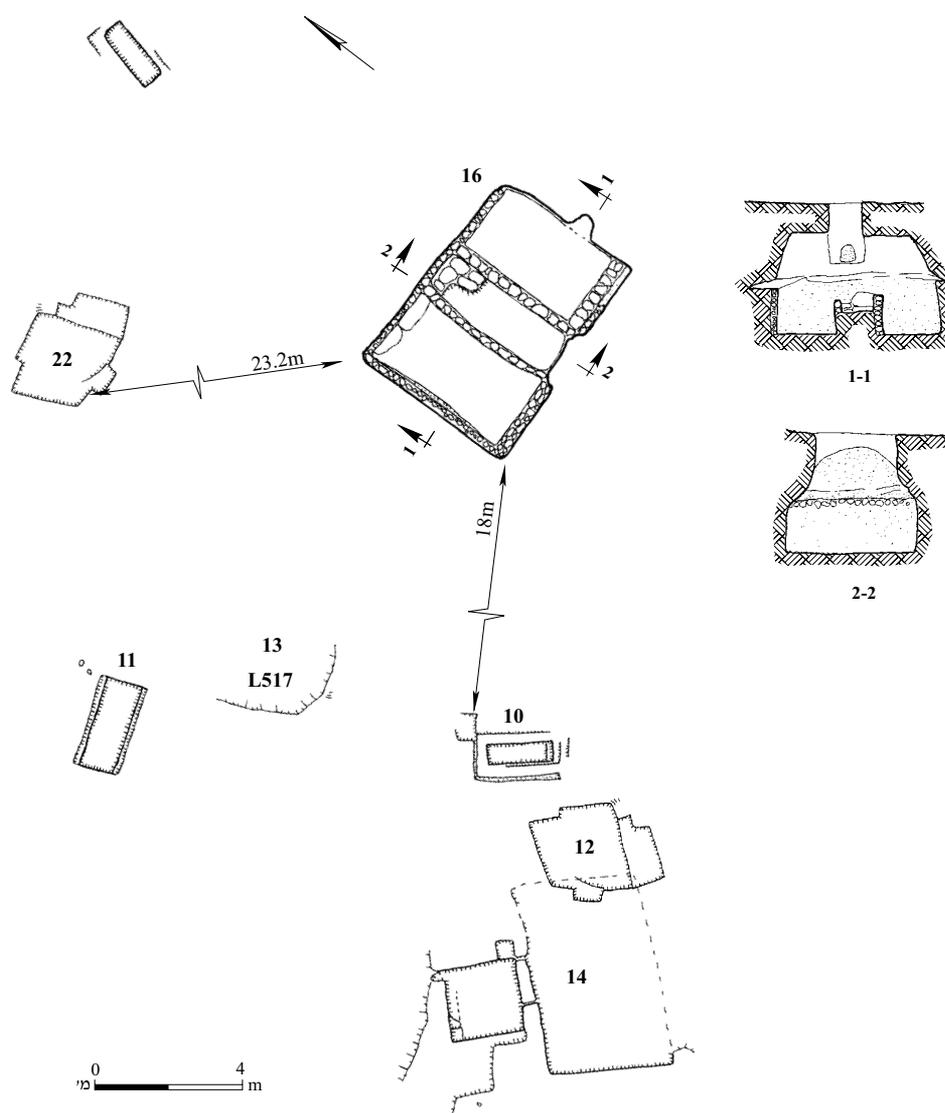
וצורתו לא-רגולרית (1.2, 1.5, 1.7, 1.8 מ' אורך כל צלע). תעלה חצובה שאורכה כ-0.5 מ' ורוחבה כ-0.15 מ' חיברה את משטח הדריכה לבור איגום מלבני (0.75 × 1.15 מ', עומק כ-0.4 מ'). המתקן נמצא נקי מסחף ובחפירתו לא נתגלו ממצאים. גת גדולה 14 נתגלתה מצפון-מערב לגת 12. רכיביה הם משטח דריכה (מידות משוחזרות 3.7 × 3.8 מ') ובור איגום רבוע (כ-2.0 × 2.2 מ', עומק כ-1.9 מ'), המחוברים זה לזה בתעלה חצובה (כ-0.2 מ' אורך; נמצאה חסומה באבן גוויל קטנה [פקק?]). רצפתו של הבור טוחה בשכבת טיח אפורה ודקה, ומתחתיה נתגלתה שכבת טיח ורודה קדומה

שטח B

שטח B (תוכנית 3) נמצא במרכז שלוחה, כ-250 מ' ממזרח לשטח A. במקום נתגלו גתות (12, 14), קברים — שניים דמויי שוקת (10, 11) ואחד מטיפוס ארקטוליה (16) — מחצבות (13, 14, 22) וריכוזי חרסים (L517).

גתות

גת קטנה 12 שימשה ככל הנראה לצרכים ביתיים. משטח הדריכה של הגת רדוד (כ-0.15 מ' עומק)

תוכנית 3. שטח B: תוכנית והתכים.

הפיר ניכרים שרידים של מדרגה דמוית פרסה, בולטת וחצובה, שסייעה בירידה אל הקבר. משני צדי הפיר בתחתית הקבר נחצבו שני מקמרים רחבים, מלבניים (כ- 1.1×2.0 מ', עומק 0.6–0.8 מ').

כיוון שאיכותו של הסלע המקומי ירודה דופנותיו של הקבר ומחיצותיו הושלמו בבנייה באבני גוויל קטנות, אשר הוצמדו בעזרת טיח אפור. גם המחיצות המפרידות בין הפיר לבין מקמרי הקבורה נבנו באבני גוויל קטנות וטויחו בטיח אפור. הקבר נשדד ביסודיות בעבר, ולכן בחפירה נתגלה רק שבר יחיד של כלי זכוכית לא-אינדיקטיבי. בשפכים נתגלה מטבע מהמאות ה'ה'–ה'ו' ל'סה"נ (ביכובסקי, להלן: מס' 9).

מחצבות נארי

מחצבת נארי 13 (כנראה 1.4×1.6 מ'), הנמצאת כ-8 מ' מדרום-דרום-מזרח לקבר 11, נהרסה ברובה וכיום קשה לאמוד את מידותיה המקוריות. בולטים בה תשלילים מלבניים של אבני נארי. במעטה הדק של הסחף שכיסה את השקעים בסלע לא נתגלה כל ממצא.

מחצבת נארי גדולה 14 נתגלתה בתחומה של גת 14 (לעיל). הן במשטח הדריכה הן בחלקו העליון של בור האיגום ניכרים בבירור תשלילים של גושי נארי. בקרבת הגת ניכרים סימני חציבה נוספים.

בצפון השטח נחשפו שרידיה של מחצבה 22 (כ-2.5 מ' אורך מרבי, כ-2 מ' רוחב), שהופקו בה גושי נארי מלבניים. גם בחפירה לא נתגלו ממצאים.

ריכוז חרסים

במורד המדרון, כ-3 מ' מצפון לקבר דמוי שוקת 10, בתחומי מחצבה 13, נתגלה ריכוז גדול מאוד של שברי חרסים מהתקופה הביזנטית (L517): קנקנים רבים, מעט סירי בישול ופכים, שבר של נר ואבן שחיקה מבזלת. לא נמצאו סימנים המעידים שריכוז זה שייך לבית יוצר (כגון כלים מעוותים או סיגים), ולכן הנחנו שזהו בור אשפה.

המטבעות משטחים A ו-B

גבריאלה ביכובסקי

בחפירה נתגלו 45 מטבעות, רק תשעה מהם זוהו. מטבעות 1–4 נתגלו בקבר 7 (מטבע 4 הוא

יותר. בצדו הצפוני-מערבי של הבור ניכרו שרידיהן של מדרגות חצובות, צמודות לקיר, ובשתי הפינות המזרחיות שלו — שקעים חצובים. ייתכן שאחד השקעים (כ- 0.4×0.5 מ') שימש לסינון התירוש. לא נתגלו בחפירת הגת ממצאים מתארכים. לאחר יציאתה מכלל שימוש הפכה הגת למחצבה (להלן).

קברים

קברים דמויי שוקת (10, 11)

בחלקו הדרומי של שטח B נחשף קבר דמוי שוקת 10 מלבני וחצוב בסלע (1.75×0.5 מ', עומק כ-0.4 מ'; תוכנית 3; איור 10). בראש דופנותיו עוצבה מגרעת לקיבוע לוחות כיסוי. בקצה הדרומי של רצפתו הותקנה כרית מוגבהת להנחת ראש הנפטר. הקבר נשדד לחלוטין ובניקויו לא נתגלה כל ממצא.

מצפון-צפון-מערב לקבר 10 נתגלה קבר דמוי שוקת נוסף, מס' 11, מלבני וחצוב (תוכנית 3). מידותיו גדולות במיוחד: אורכו 2.5 מ', רוחבו 1.25 מ' ועומקו כ-2.4 מ'. סביב פתחו חצובה מגרעת, (כ-0.2 מ' רוחב), לקליטת לוחות כיסוי. הקבר נשדד, כנראה בעזרת כלי מכני. ממזרח לקבר 11 נתגלה על פני השטח מטבע מהתקופה האומיית (ביכובסקי, להלן: מס' 8).

קבר דו-מקמר (16)

מצפון-מזרח לשני הקברים שלעיל (10, 11) נחשף קבר דו-מקמר. הפיר המלבני (כ-1.5 מ' עומק, כ-0.7 מ' רוחב; תוכנית 3: חתכים 1–1, 2–2) נחצב במשטח סלע, והוקף במגרעת חצובה (כ-0.25 מ' רוחב) להנחת לוחות כיסוי. בדופן הצפונית של

איור 10. קבר 10, מבט לדרום.

- AE, ↓, פוליס, 15.78 גרם, 30 מ"מ.
 ר' 11, No. 96, MIBE I.
7. סל 3020, ר"ע 92694.
 ממלוכי, אל-ט'אהר רכן אל-דין ביברס הא', 1260-
 1277 לסה"נ.
פנים: الملك الظاهر ركن الدنيا
גב: الامام...
 AE, פלס, 1.36 גרם, 19 מ"מ.
 ר' 95, No. 104, Balog 1964.
8. סל 3130, לוקוס 12348/95, ר"ע 92695.
 אומיי פוסט-רפורמה, המאה הח' לסה"נ, טבריה.
פנים: الله حد الله اصد
גב: על תמר, מצד ימין محمد رسول الله
 AE, פלס, 2.96 גרם, 18 מ"מ.
 ר' 898, No. 1956, Walker.
9. סל 3131, ר"ע 66890.
 המאות הה-הו' לסה"נ.
פנים: [---] דיוקן לימין.
גב: צלב.
 AE, ←, 0.51 גרם, 10 מ"מ.
- סיכום**
- בחפירה נתגלו שרידי פעילות אנושית בין היישוב של פרדיסיה לבין השדות החקלאיים, האופיינית לשוליים מסולעים של אתרים: גתות, מחצבות נארי וקירטון, כבשן סיד ומתקנים חצובים אחרים. כן נתגלו קברים, אף הם אופייניים לשטח שמחוץ לאזור הבנוי. עניין מיוחד התעורר מבדיקת גת מורכבת 1, אשר נמנית על הגתות הבינוניות-גדולות הטיפוסיות של התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. יש לציין כי בגת E נבנה בור סינון, ובשלב המאוחר של הגת המורכבת בולט היעדרו של בור סינון. גתות שאין בהן בור כזה ייחודיות לאזור השומרון (לעיל). יוצא דופן הוא קבר דר-מקמר 7, שלא נשדד ונמצאו בו ממצאים רבים, חלקם מסייעים בתיארוכו. עובדה זו העשירה את ידיעותינו על טיפוס קברים זה, שמעט ידוע על זמנו. חפירות וסקרים נוספים בשטח יאפשרו תמונה מקיפה יותר של סגנון החיים ואופי האוכלוסייה באתר ובסביבתו.
- חדירה מאוחרת לקבר), ואילו שאר המטבעות מקורם בשפכים לצד קבר 16 ועל פני השטח לצד המתקנים.
1. סל 3054, לוקוס 523, ר"ע 66889.
 גלריוס מקסימיאנוס, סביב 308 לסה"נ, אנטיוכיה.
פנים: GAL VAL] MAXIMINVS NOB CAES]
 ראש לימין עטור זר.
גב: GENIO IMP-ERATORIS
 גניוס ניצב לשמאל, אוחז פטרה וקרן שפע.
 מתחת לקו: •NT?
 AE, ↑, פולס, 3.67 גרם, 27 מ"מ, מנוקב.
 השווה RIC 6: 629, No. 95.
2. סל 3136, לוקוס 522, ר"ע 66887.
 המאה הד' לסה"נ.
פנים: [---] דיוקן לימין.
גב: שחוק.
 AE, 0.93 גרם, 12 מ"מ. זיהוי לפי צורת המטבע.
3. סל 3136, לוקוס 522, ר"ע 66888.
 המאה הד' לסה"נ.
פנים: [---] דיוקן לימין.
גב: שחוק.
 AE, 0.55 גרם, 11 מ"מ. זיהוי לפי צורת המטבע.
4. סל 3109, לוקוס 522, ר"ע 66886.
 המחצית הראשונה של המאה הו' לסה"נ.
פנים: שחוק.
גב: צלב או כריסטוגרמה.
 AE, נומוס, 0.58 גרם, 8 מ"מ.
5. סל 3033, ר"ע 92696.
 ביזנט-ערבי, 641-697 לסה"נ.
פנים: דמות אימפריאלית לחזית.
גב: m למעלה צלב.
 AE, פוליס, 2.83 גרם, 15 × 26 מ"מ. חתוך בגודל 1/3 מפוליס גדול.
6. סל 3017, ר"ע 92693.
 יוסטינוס הא' (?), 518-522 לסה"נ, קונסטנטינופול.
פנים: [---] ראש לימין עטור נזר.
גב: M מוקף כוכבים, למעלה צלב, למטה A, מתחת לקו CO[N]

הערות

- ¹ חפירת ההצלה בפרדיסיא (הרשאה מס' A-2348) נערכה מטעם רשות העתיקות במימון משרד השיכון. היא נוהלה בידי ד"ר בועז זיסו, חיים מויאל ואמיר גנור, בעזרת דוד דנינו, ובהשתתפות חיים טוויל (מנהלה), צילה שגיב וקלרה עמית (צילומי שדה וסטודיו) יצחק סטרק, ישראל וטקין ופבל גרטובסקי (מדידות ושרטוטים), יהושע דריי (גילוי מתכות) ויוסי חכמון (כלי מכני). סייעו ד"ר זאק ורדן וד"ר יוסי נגר (אנתרופולוגיה פיזית), יעל גורין-רוזן ונטליה כצנלסון (עיבוד זכוכית), איילה לסטר (עיבוד קירמיקה אסלאמית), גבריאלה ביכובסקי (נומיסטיקה), אולגה שור (רפאות זכוכית), לנה פוליאקוב (ציר ממצא) וויקטוריה לדיז'ינסקיה (שימור מתכת). ייעצו ד"ר איתן איילון, והמהנדסים נילי ואברהם
- גרייצר, וכן ד"ר אלי ינאי, יוסי לוי, רדואן ברחי, כמיל סארי, ד"ר גדעון אבני וד"ר דוד עמית.
- ² לדוח ראשוני, ר' זיסו, מויאל וגנור תשנ"ז.
- ³ בחפירות היא כונתה אתר 2.
- ⁴ תודה לאיילה לסטר שתיארה את השברים.
- ⁵ תודה לד"ר איתן איילון ולד"ר דוד עמית על ההצעה.
- ⁶ הכבשן (9; להלן) מוספר בנפרד מהמחצבה והגת.
- ⁷ לדיון בנושא אבני גולל עגולות בקברים מהתקופות הרומית והביזנטית, ר' קלונר תשמ"ה: 62–63.
- ⁸ תודות לד"ר ז'ק ורדן שזיהה את עצמות האדם שנמצאו במערה.
- ⁹ לא כל הפירים מוספרו.

הפניות

- אלגביש י' 1994. שקמונה לחוף הכרמל. תל אביב. גורין-רוזן י' כרך זה. ממצאי הזכוכית מקבר 7 בפרדיסיא (מזרח).
- הירשפלד י' תשמ"א. גתות-יין קדומות באזור פארק איילון. ארץ-ישראל טו: 383–390.
- זיסו ב', מויאל ח' וגנור א' תשנ"ז. פרדיסיא (מזרח). **חדשות ארכיאולוגיות** קז: 47–48.
- פישר מ' תשנ"ג. חורבת זיכרין — 1987–1989. **חדשות ארכיאולוגיות** צט: 36–40.
- פרנקל ר' ואיילון א' תשמ"ט. גפן, גתות, ויין בעת העתיקה (ספריית אדם ועמלו 5). תל אביב.
- קלונר ע' תשמ"ה. מונומנט קבורה מימי בית שני ממערב לעיר העתיקה בירושלים. ארץ-ישראל יח: 58–64.
- אבני ג' תשנ"ז. בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד'–ז' לסה"נ כדוגמא לבתי קברות עירוניים בארץ-ישראל בתקופות הרומית והביזנטית. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- אבשלום-גורני ד', גצוב נ' ופרנקל ר' תשמ"ח. גת מורכבת במשמר העמק: עדות לשיא התפתחותה של תעשיית היין בארץ ישראל. **עתיקות** 58: 49–66.
- איילון א', קדרון א' ושרביט י'. תש"ן. מיקבצי המיתקנים בשדות צור נתן בתקופה הרומית-ביזנטית. **ישראל – עם וארץ** ה-1: 93–120.
- איילון א' תשס"ז. סופה של תעשיית היין הקדומה במישור החוף המרכזי. בתוך ז' ספראי, א' פרידמן, י' שורץ, עורכים. **חקרי ארץ, עיונים בתולדות ארץ-ישראל, מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס**. רמת גן. עמ' 149–166.
- Bagatti P.B. and Milik J.T. 1958. *Gli scavi del "Dominus Flevit" 1: la necropoli del periodo Romano*. Jerusalem.
- Balog P. 1964. *The Coinage of the Mamlūk Sultans of Egypt and Syria* (Numismatic Studies 12). New York.
- Bass W.M. 1987. *Human Osteology: A Laboratory and Field 3rd Edition*. Columbia.
- Clermont-Ganneau C. 1896. *Archaeological Researches in Palestine*. London.
- Hillson S. 1986. *Teeth*. Cambridge.
- Macalister R.A.S. 1912. *The Excavation of Gezer 1902–1905 and 1907–1909*. London.
- McCown C.C. 1947. *Tell En-Nasbeh I*. Berkeley and New Haven.
- MIBE I: W. Hahn. *Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I–Justinian I, 491–565)* (Veröffentlichungen des Instituts für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien 6). Vienna 2000.
- Neidinger W., Matthews E. and Ayalon E. 1990. *Preliminary Report on the Excavation at Zur Natan 1989 and 1990 Seasons*. Houston.
- RIC 6: C.H.V. Sutherland. *The Roman Imperial Coinage VI: From Diocletian's Reform (A.D. 294) to the Death of Maximinus (D. 313)*. London 1967.
- de Vogüé M. 1865–1877. *Syrie Centrale, architecture civile et religieuse*. Paris.
- Walker J. 1956. *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins* (Catalogue of the Muhammadan Coins in the British Museum II). London.

TOMBS, QUARRIES AND AGRICULTURAL INSTALLATIONS
AT FARDISYA (EAST)

BOAZ ZISSU, HAIM MOYAL AND AMIR GANOR
(PP. 61*–74*)

Fardisya is located in the northern part of the village of eṭ-Taiyiba, in Western Samaria (Fig. 1). In a salvage excavation, conducted in August 1995 prior to development work in the village, two areas were opened on two spurs that extend south and southwest of Fardisya. Installations, quarries and tombs were exposed, which were hewn in two concentrations in the bedrock: the western concentration (Area A; map ref. NIG 20162/68722; OIG 15162/18722) was revealed on a moderate, rocky slope of a spur, and the eastern concentration (Area B; map ref. NIG 20186/68721; OIG 15186/18721) was situated in the center of a spur c. 250 m east of Area A.

AREA A

In this area (Plan 1) we discovered three winepresses (1, 4, 17); four tombs—a rock-hewn cave (5), two pit-like graves (8, 18) and a double-*arcosolia* (7); five quarries and rock-cuttings in bedrock surfaces (3, 4, 6, 15, 19, 20); a hewn pit (21); a limekiln (9); games and cupmarks. Winepress 1 dates to the Late Roman–Byzantine periods; the tombs apparently, date to the same periods, as Double-*Arcosolia* Tomb 7 yielded numerous artifacts from that time.

Winepresses

Complex Winepress 1. This installation consisted of three adjacent winepresses (A–C; Plans 1, 2) that were hewn in a prominent bedrock outcrop. A fourth, earlier winepress was negated when a collecting vat was hewn for Winepress B (below). The components of Winepress A included an elliptical treading floor and a horseshoe-shaped collecting vat. Winepress B was the largest of the winepresses (Plan 1: Section 2–2; Fig. 2) and consisted of a square

treading floor (I) with a pit in its center (II), and two vats to the north of it: a square collecting vat (III) and a horseshoe-shaped vat (IV). Three phases were noted in Winepress B. In the first phase, it was a simple winepress that had an elliptical treading floor treated with pink plaster mixed with ground pottery sherds. This press was located in the spot where Collecting Vat III was hewn. The horseshoe-shaped collecting vat (IV) was used together with the treading floor in this phase. In the second phase, the elliptical treading floor was negated when Collecting Vat III was hewn and a new treading floor was installed to the south (I). In the third phase the winepress was no longer used, possibly because of cracks in the bedrock, and the collecting vat was cancelled (Plan 1: Section 2–2). Winepress C had a square treading floor (Plan 1: Section 3–3; Fig. 3), in the center of which was a mortise for a screw device; such a device was particularly common in the region of Samaria. The absence of a filtration pit is conspicuous in Winepress C, which is a well-known phenomenon in the winepresses of Samaria.

Winepress E was exposed north of Complex Winepress 1. The winepress' treading floor was almost completely destroyed by later quarrying activity; however, its remains and the volume of its collecting vat indicate that it originally measured c. 5 × 5 m (Plan 1: Section 3–3). The upper part of the winepress' filtration pit(?) was hewn in the *nari* bedrock; whereas its lower part was built of small fieldstones, was lined with light color bonding material and was treated with smooth, light color plaster. The bottom of the pit was paved with relatively large white tesserae. A staircase, which descended to the collecting vat, was built of fieldstones next to the western side of the vat.

Winepresses 4, 17. Remains of a simple winepress (4) were discovered in the northern part of the area (Plan 1). The winepress was probably cancelled when quarrying commenced there, as evidenced by the remains of the rectangular treading floor (c. 2.3 × 3.0 m) and the elliptical collecting vat to its north (c. 1.0 × 1.7 m; it is probably a natural pit).

Another rock-hewn winepress (17) was discovered in the northeastern part of the area. It was composed of a treading floor and a square collecting vat, and was severely damaged after it was no longer in use. After the winepress ceased to function, its collecting vat was used to produce chalk (Plan 1; see below). In order to reach the chalk bedrock a shaft was hewn in the bottom of the vat. In yet a later phase the shaft was filled with refuse that included medieval potsherds, a few animal bones and a large quantity of organic remains. In the last phase, a limekiln (9) was installed on the level of the refuse. While excavating the kiln, many partly burnt, dark gray limestone masonry blocks were found.

Burials

Burial Cave 5. This cave was located at the southern end of the area. The entrance to it was by way of a shaft (Plan 1: Section 1–1). The rectangular opening of the cave was blocked by a roll-stone that was found *in situ*, inside a hewn track that was slightly inclined. Four steps led to a square burial chamber that was coarsely and carelessly hewn. Other than a very small amount of human bones (L515), no artifacts were discovered.

Double-Arcosolia 7. In the northern part of Area A a tomb was exposed, with two *arcosolia* (Fig. 4; Plan 1: Sections 5–5, 6–6) hewn on either side of a rectangular shaft. In each of the *arcosolia* there was a burial trough (L522, L523) that was separated from the central shaft by a hewn partition. In each of the *arcosolia* were the bones of several individuals, some of whom were in primary burial (Fig. 5; studied by Jacque Verdene). Other artifacts recovered

from the tomb include a large amount of non-diagnostic pottery sherds, a dozen of glass vessels, glass beads and jewelry (Gorin-Rosen, this volume), and coins (studied by Gabriela Bijovsky). Fragments of a marble bowl (Fig. 6) were also discovered at the bottom of the central shaft.

Double-*Arcosolia* tombs usually consist of a vertical, rectangular shaft, with an *arcosolium* hewn on either side of their bottom. Such tombs are common at sites in the center of the country, such as Tell en-Nasbeh, the Franciscan section on the Mount of Olives, Jerusalem (Dominus Flevit), at Khirbat el-Midya (Tombs of the Maccabees), Khirbat el-Habs, Tel Gezer and Shiqmona. In most of the tombs of this type no datable finds were discovered. There are, however, some exceptions, such as the tombs at Khirbat Zikhrin, which were dated approximately to the fourth–seventh centuries CE. The glass vessels indicate that Tomb 7 was used in the latter part of the third century and the first half of the fourth century CE (Gorin-Rosen, this volume), and the four coins—in the fourth and fifth centuries CE (Studied by Gabriela Bijovsky). Hence, the tomb was used from the end of the third century until the sixth century CE.

Quarries and Rock-Cuttings

Nari Quarries. The remains of quarries were discovered at the northern end of the bedrock surface (Plan 1). Quarry 4, from which *nari* building stones were extracted, probably cancelled the earlier winepress (see above). Another *nari*-stone quarry (3[g]) was detected, near a quarry used to produce chalk (3[i]; see below), water cisterns and various cupmarks.

Chalk Quarries and Cupmarks (10, 17, 4, 3, [i], 6, 21). A hewn elliptical shaft (10; Plan 1) was discovered in the bedrock east of Winepress 1. Quarry 17, comprising a 3.3 m long shaft, cancelled the earlier winepress there (see above). Three additional shafts are possible evidence of chalk quarrying at the site. The ceiling of Quarry 3[i] was supported by a pier built from five

courses of *nari* stones (Fig. 8). Quarries 6, 21, 19, 20 were discovered west of Winepress 1.

On the bedrock surface next to Quarry 21 three round cupmarks, and a game, which included 11 indentations arranged in two parallel rows of 5 adjacent indentations and a separate indentation, were discovered. Another such game (3[f]) has 56 indentations (Fig. 9).

AREA B

Winepress 14. This was a large winepress, which consisted of a treading floor and a square collecting vat linked by a rock-cut channel. A thin layer of gray plaster was applied to the floor of the vat, below which was an earlier layer of pink plaster. The remains of hewn steps were visible in the northwestern side of the vat, next to the wall, and there were hewn recesses in the two eastern corners.

After the installation was no longer used to produce wine, *nari* stones were quarried in it, the negatives of which could still be seen in the area.

Pit-Like Tombs 10, 11. In the southern part of Area B Pit-like Tomb 10 was exposed (Fig. 10). In its southern part a head-rest had been carved. An especially large, rectangular tomb (11) was hewn in the bedrock north–northwest of Tomb 10 (Plan 2; length 2.5 m, width 1.25 m, depth c. 2.4 m).

Double-Arcosolia Tomb 16. The rectangular shaft (Plan 2: Section 1–1), which was hewn in a bedrock surface, was surrounded by a hewn notch, and in the shaft's northern side was a horseshoe-shaped step to aid in entering the

tomb. On either side of the shaft at the bottom of the tomb were hewn two broad, rectangular *arcosolia*. Due to the inferior quality of the indigenous bedrock the sides and partition of the *arcosolia* were completed by means of construction consisting of small fieldstones and gray plaster. The partitions separating the shaft from the burial *arcosolia* were also built of small fieldstones and were covered with gray plaster. The tomb was plundered and cleaned in the past and therefore, only a single non-diagnostic fragment of a glass vessel was found. A coin that dates to the fifth–sixth centuries CE (studied by Gabriela Bijovski) was found in the dumps left by the looters.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.

Plan 1. Area A, plan and sections.

Plan 2. Complex Winepress 1, plan and sections.

Fig. 2. Winepress B, looking south.

Fig. 3. Winepress C, looking south.

Fig. 4. Tomb 7, looking west at the top of the shaft. The western *arcosolium* is visible at the bottom of the tomb.

Fig. 5. Two skeletons in a primary position at the bottom of the eastern trough in Tomb 7, looking...

Fig. 6. Marble bowl from Tomb 7 (L515).

Fig. 7. Tomb 18, looking south.

Fig. 8. Chalk quarry (3) whose ceiling (*nari* bedrock) is supported by a built pillar, looking southeast.

Fig. 9. A game board on the bedrock surface (3[f]), looking east.

Plan 3. Area B, plan and sections.

Fig. 10. Tomb 10, looking south.